

מחקרי גבעה

שנתון המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון תש"ף

כרך ז

עורכים:

פרופ' משה צפור
פרופ' אהרן מונדשיין
ד"ר אליסיה גרינבנק

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביעוז
פרופ' בנימין בר-תקווה
פרופ' אורציון ברתנא
הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין
פרופ' שמיר יונה
פרופ' אהרן ממן
פרופ' אסתר עדי-יפה
פרופ' יצחק קלימי
פרופ' ישראל ריץ'
פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית

עברית: אודי לוינגר
אנגלית: יאיר האס

מזכירת המערכת: בת-שבע הרוש
עיצוב והפקה: צופית צחי

© כל הזכויות שמורות

תש"ף 2020
ISSN 2664-553X

המכללה האקדמית לחינוך גבעת ושינגטון
ד"ר אבטח 79239, טל' 08-8511900
דוא"ל givaa@washington.ac.il
אתר המכללה www.washington.ac.il

תוכן

7	דבר ראש המכללה
11	דבר המערכת
15	רשימת כותבי המאמרים

שער ראשון | יהדות

21	משה צפור	לדרך השימוש בפעלים המקראיים גר"ש ו-של"ח: משחק-רדיפה במגרשן של מילים סמי-נרדפות
31	בן ציון אשל	פיוטי העקידה של ר' יוסף בכור שור ור' אפרים מרגנסבורג
57	יהושפט נבו	רעיון ה"דביקות" במשנתו של בעל "יושר דברי אמת"

שער שני | ספרות ושירה

75	יוסף פריאל	שירת התנ"ך של דודו ברק
99	אפרת בוכריס	השאיפה הקמאית לפריון לאחר אוברן חיים. סיפורי "יציאת נשים לקראת" בתנ"ך ומחוצה לו: מבט אינטרדיסציפלינרי
127	כרמלה סרנגה	עקבות בעקבות העקבות, מסה על הספר "עקבות ביים" מאת יורם מלצר

שער שלישי | חינוך והוראה

- 161 אליסיה גרינבנק ושישראל זריהן וקנין
שיפוט מוסרי, תקווה וקוהרנטיות בקרב מתבגרים עם לקות למידה, מתבגרים עם לקות למידה פורעי חוק, ומתבגרים ללא לקות למידה
- 177 אורית הוד שמר
תפיסתן של סטודנטיות להוראה את ערכם החינוכי של חדרי הבריחה
- 193 סאאיד בשארה ויצחק וייס
הקשר בין עומס קוגניטיבי ורמת קשיבות ובין מסוגלות עצמית בקרב סטודנטים עם לקויות למידה וסטודנטים ללא לקויות למידה
- 215 שרה זמיר
חינוך אזרחי ופטריוטיות: הילכו שניהם יחדיו?
- 229 אפרת בנג'ז
"מתחת ללקות מסתתר ילד עם יכולות גבוהות" – קשיים של מורים לתלמידים עם תווית כפולה – מחוננות עם לקות למידה או עם הפרעת קשב, ריכוז והיפראקטיביות (ADHD)

שער רביעי | חינוך גופני ובריאות

- 253 עופר קיס ודני מורן
אימוני התנגדות במבוגרים הסובלים ממחלות המזוהות עם הגיל המבוגר / מאמר דעה
- 273 קרן ששונקר, רחלי מגנזי ודני מורן
הקשר בין גמישות שרירי פושטי הירך לכאבי גב תחתון במבוגרים / מאמר דעה
- 285 לילך גלעד כהן ודני מורן
החרדים חרדים לבריאותם? תהליכי קידום בריאות בקרב אוכלוסיית החרדים בישראל / מאמר דעה
- 307 אסתר גולדשטיין, אלה שובל, מיכל ארנון, גרשון טננבאום
אומדני קשר בין פעילות גופנית מאורגנת אחרי שעות הלימודים לבין מדדי עצם וחוזק שריר של ילדים צעירים

שער רביעי | סקירת ספרות

329 אהרן מונדשיין ביקורת על ספרם של איילה משאלי ומשה צפור -
פירושו של ראב"ע ל'אסתר'

E7

תקצירים מתורגמים

מחברי המאמרים

ד"ר מיכל ארנון

היחידה לניתוח נתונים, המכללה האקדמית בווינגייט
michalar@wincol.ac.il

ד"ר אפרת בוכריס

החוג לתנ"ך והחוג לחינוך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
Efratb1967@gmail.com

ד"ר אפרת בנג'ו

החוג לגיל הרך והחוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה
האקדמית בית ברל
bengiog@gmail.com

בן ציון אשל

המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן
benzion120@gmail.com

ד"ר סאאיד בשארה

החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית בית ברל; המחלקה לחינוך ולפסיכולוגיה,
האוניברסיטה הפתוחה
saied@beitberl.ac.il

ד"ר אסתר גולדשטיין

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; בית הספר לחינוך,
המכללה האקדמית בווינגייט
Ester@wincol.ac.il

לילך גלעד כהן

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל; ראש מנהל הסטודנטים,
המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
lilachcohen1973@gmail.com

ד"ר אליסיה גרינבנק

ראש החוג לחינוך מיוחד, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון
gralicia2@gmail.com

ד"ר אורית הוד שמר
 החוג לגיל הרך, המכללה האקדמית ע"ש קיי
 oritshemer@gmail.com

ד"ר יצחק וייס
 המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בר אילן
 itzhak.weiss10@gmail.com

פרופ' שרה זמיר
 ראש היחידה לקידום ההוראה, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון; בית הספר
 לתארים מתקדמים, המכללה האקדמית אחווה
 sarazamir5@gmail.com

שיראל זריהן וקנין
 מורה בחינוך מיוחד, משרד החינוך
 shirel7822@gmail.com

פרופ' גרשון טננבאום
 ראש חטיבת התואר השני של פסיכולוגיית ספורט, בית הספר לפסיכולוגיה על שם ברוך
 איבצ'ר, המרכז הבינתחומי, הרצליה
 gtenenbaum@fsu.edu

פרופ' אהרן מונרשיין
 החוג לתנ"ך, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית לחינוך
 תלפיות
 ronim@talpiot.ac.il

פרופ' דניאל מורן
 המחלקה לניהול מערכות בריאות, אוניברסיטת אריאל
 dani.moran@sheba.health.gov.il

פרופ' רחלי מגנזי
 התוכנית לניהול מערכות בריאות, המחלקה לניהול, אוניברסיטת בר אילן
 Racheli.Magnezi@biu.ac.il

ד"ר יהושפט נבו
 החוג לתנ"ך, מכללת שאנן
 yehoshafat100@gmail.com

ד"ר כרמלה סרנגה

החוג לספרות, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית אשקלון
carmelasar@hotmail.com

ד"ר יוסף פריאל

החוג לתנ"ך והחוג לגיל הרך במכללת גבעת וושינגטון, החוג לתנ"ך במכללת אורות;
תנ"ך וחקר הזמר העברי, אוניברסיטת בר אילן
priel483@gmail.com

פרופ' משה צפור

ראש החוג לתנ"ך וראש התוכנית לתואר שני בתנ"ך במכללה האקדמית לחינוך גבעת
וושינגטון; המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן
moshezi1934@gmail.com

עופר קיס

דוקטורנט בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
oferkis58@gmail.com

ד"ר אלה שובל

החוג לחינוך גופני, המכללה האקדמית לחינוך גבעת וושינגטון והמכללה האקדמית בווינגייט
elas@wincol.ac.il

קרן ששונקר

דוקטורנטית בבית הספר למדעי הבריאות, אוניברסיטת אריאל
sassonkern@gmail.com

חינוך אזרחי ופטריוטיות: הילכו שניהם יחדיו?

שרה זמיר

תקציר

חינוך אזרחי הוא הדרך שבה מנסה המדינה לעצב את חניכיה כאזרחים בדמותה ובצלמה. בניגוד למדינות טוטליטריות שבהן החינוך לאזרחות הוא למעשה חינוך פוליטי-אינדוקטרינרי, מערכות חינוך בעולם הדמוקרטי, כמו זו הישראלית, מתמודדות עם מטרות סותרות של חינוך אזרחי. מצד אחד השאיפה היא לפתח מחויבות פטריוטיות למדינה, ומהצד האחר המטרה היא לפתח חשיבה עצמאית וביקורתית המבוססת על ערכים הומניסטיים ואוניברסליים.

מטרת המחקר הייתה לבדוק את קיומם של מוטיבים פטריוטיים בלימודי האזרחות בחטיבה העליונה, על פי תוכנית הלימודים החדשה באזרחות.

מניתוח התוכן של ספר האזרחות "להיות אזרחים בישראל", מהדורה שנייה, 2016, המבוסס על תוכנית הלימודים החדשה, עלו 8 מופעים של מוטיבים פטריוטיים. מחציתם (4) עומדים ברשות עצמם, ומחציתם (4) מובאים תוך ניסיונות לאזן את המופעים הפטריוטיים ולהביאם בהקשר הומניסטי-אוניברסלי. מן הממצאים שלעיל עולה כי הספר כולל מספר מופעים פטריוטיים מועט יחסית, ואף זאת בסגנון ובניסוח של פטריוטיות קונסטרוקטיבית התומכת באומתה אך גם מכבדת את זכויות האחר ושומרת עליהן.

תאריכים: אזרחות, פטריוטיות, דמוקרטיה, קונפליקט ערכי, ניתוח תוכן

מבוא

המקור של המילה פטריוטיות הוא במילה היוונית העתיקה "פאטר" (Pater), שמשמעותה "אב" והיא מבטאת רגש הדומה לנאמנות להורה; משורש זה נגזרה המילה הלטינית "פאטריה" (Patria) שמוכנה מולדת (בר טל וכן עמוס, 2004). רעיון הנאמנות להורה מצוי בהתאמה למילה האנגלית motherland, אלא שבמקרה זה הנאמנות מופנית כלפי האמא, כמו הרגש והקרבה המתבטאים כלפי שפת אם (mother tongue).

ההגדרה המילונית השגורה למונח פטריוטיות היא "נאמנות ומסירות לארץ המולדת" (אבן שושן, 2003). על פי בר טל וכן עמוס (2004), פטריוטיות היא זיקה הנוצרת בין הפרט, הלאום שאליו הוא משתייך והארץ שבה הוא מתגורר.

היחס אל המונח פטריוטיות נחשב דואלי במידה רבה: מצד אחד, מעשים פטריוטיים הוכרו כראויים לשבח בקבוצת הלאום. מצד אחר, הפטריוטיות נתפס לעיתים גם כשורש כל רע, כמו באמרה המיוחסת למשורר ולמסאי סמיואל ג'ונסון (1784-1709): "הפטריוטיות היא מפלטו האחרון של הנבל". טולסטוי מזהה בכתביו את הפטריוטיות כמקור הרע (2008), תרגום לעברית). לדידו, הנהגת המדינה משתלטת על האדם באמצעות תכנות רגשי ומגייסת אותו לפעולה על פי צרכיה במטרה להפוך אותו נאמן באופן מוחלט לאדונו, ופראי וברוטלי כלפי ה"אחר" הזר.

מחקרם של שץ וסטאוב (Schatz Staub, 1997) מנסה לענות על פשר היחס הדואלי אל ערך הפטריוטיות. המחקר עורך הבחנה בין פטריוטיות עיוור לפטריוטיות קונסטרוקטיבי, ומוצא כי ניתן להבחין בין פטריוטיות עיוורים התומכים במדינתם ועמם ללא תנאי גם כאשר הללו מתווים מדיניות פוגענית כלפי ה"אחר", לבין פטריוטיות קונסטרוקטיביים התומכים באומתם אך גם מכבדים את זכויות האחר ושומרים עליהן.

בהקשר של מדינות שבמסגרתן מתקיימים מיעוטים, יכול להתקיים דגם של "פטריוטיות רומנטית" (ג'אמל, 2004), שמקורו בדיסוננס הקוגניטיבי שבין הזיקה השורשית לארץ ולאדמה לבין תחושת הניכור והחשדנות כלפי המדינה. על פי ג'מאל (2004), לצד טיפוח המורשת הלאומית הפלסטינית ותרבותה, מושא ההזדהות העיקרי של הפלסטינים בישראל הוא המקום בלבד ולכן, הקשר הרגשי לאדמה הפך למרכיב מרכזי בהווייתם.

חינוך בשירות הפטריוטיות

כבר מילדות ניזון האדם מתכנים פטריוטיים: במערכת החינוך, על שלביה השונים, נתקל המתחנך במסרים פטריוטיים השזורים בתוכניות לימודים, בספרי לימוד, בטקסים ובטיולים. כך מוצא עצמו האזרח, הצעיר כבוגר, מתאהב במולדתו ובמורשתה בתהליך המגע (attachment) שבו הפרט אוהב את הקרוב והמוכר לו והוא הגורם לו תחושות ביטחון ושייכות (Dean, 1973).

מערכת החינוך נוטלת על עצמה את תפקיד גיבוש הזהות הקולקטיבית לצד הזהות האישית (עירם ומסלובטי, 2002). דיסציפלינות שונות כגון היסטוריה, ספרות, גיאוגרפיה ותנ"ך הן מקורות לבניית ה"אני קיבוצי-לאומי" וליצירת הזיקה בין האזרח למולדתו.

תוכניות הלימודים בישראל של שנות החמישים והשישים למגזר היהודי בישראל, מלמדות על מגמה ברורה: לחנך לאורו של ערך הפטריוטיזם. כך לדוגמה, הסופרים והמשוררים במקראות לספרות "אלומות" לכיתות ז' ו-ח' והנרטיבים הלאומיים הנכללים בהן, מצטיירים כמגויסים להבניית זהות קולקטיבית עבור ילדי הארץ וילדי המהגרים לארץ.

הטקסטים עושים שימוש במיתוסים - מעין מודלים שעל פיהם נדרש הפרט לחשוב ולהתנהג, לחיות ולמות. הטקסטים מייצגים בעיקרם נרטיבים אידיאולוגיים, חלקם גלויים ומוצהרים וחלקם חבוים (בסאב-טקסט).

מניתוח התוכן עולים ארבעה נרטיבים אידיאולוגיים מרכזיים: האחד: מעטים מול רבים. לדוגמה, "מחיי יוסף טרומפלדור". השני: נרטיב הקורבן (היהודי). לדוגמה, "על השחיטה" מאת ח.נ. ביאליק. השלישי: זכותו של הקולקטיב על הפרט. לדוגמה, "שלו נעליכם" מאת שופמן ו"מגש הכסף" מאת נ. אלתרמן. הרביעי והמהותי מכולם הוא: ארמת ארץ ישראל - השיבה וההתיישבות. לדוגמה, "אנו שרים ועולים" מאת יעקב כהן, "מול הישימון מאת שלונסקי, "צדקתם הבונים הצעירים" מאת ש. טשרניחובסקי" (זמיר, 2006).

הזיקה לארץ ישראל היא אחד מעולמות התוכן הברורים והמגובשים ביותר בזהות הקולקטיבית הציונית, ויש לה נגיעה ברורה גם לנרטיבים האידיאולוגיים האחרים. אומנם העם היהודי חי מאות שנים ללא טריטוריה משלו, אולם כל השנים האלה נכחה ארץ ישראל בתודעתו של כל יהודי באופן מופשט כזיכרון קולקטיבי, מושא לדימויים וכמקום האולטימטיבי לקיומן של המצוות (יער ושביט, 2001).

מטרתם של ארבעת הנרטיבים האידיאולוגיים האלה היא לעצב את זהותו של הפרט בהתאמה לזהותה של החברה הקולטת, לתת לגיטימציה לסדר החברתי הנקבע על ידי מנהיגיה, ולהוביל את מנהיגיה לחשיבה ופעולה בהתאמה לאידיאולוגיה של הקבוצה השלטת.

המגמה של חינוך פטריוטי נשמרת גם במקצועות לימוד נוספים בתוכנית הלימודים לבית הספר היסודי (1954/5). כך לדוגמה, בין מטרות הוראת התנ"ך נכללת המטרה "לנטוע בליבם (של התלמידים) אהבה למולדת... ואהבה לעמנו". בין מטרות הוראת הלשון נכללת המטרה "לטפח את הנאמנות ללשון העברית... ולהשלטתה בעם כולו", ובין מטרות הוראת המולדת נכללת המטרה "לפתח נאמנות למדינה ונכונות להגן עליה בכל נפשם ומאודם" (דרור, 2004).

גם מקצועות לימוד נוספים, כדוגמת ציור, מוזיקה וחקלאות (מקצועות ההולכים ונעלמים ממערכת החינוך הישראלית), כללו היבטים ערכיים-לאומיים בהתאמה לתפיסתו של שר החינוך דאז בן-ציון דינור, שצייד בכך "שתכנית הלימודים תהא נתפסת כאחדות רוחנית

אחת, כמערכת מאורגנת של נכסי יסוד רוחניים של מורשת האומה, שהוטל על המורים, שומרי המדינה, למסור לדור הגדל" (שם, עמ' 141).

אף לטיולי בית הספר בישראל שמור מקום של כבוד בהבניית הפטריוטיזם: על פי שחר (2003), הטיול נתפס ככלי חינוכי המסייע להקניה ולהפנמה של ערך אהבת המולדת. הטיול מייצג את רוח התחייה הלאומית, מפגיש את התלמידים עם סמלים מוחשיים מן העבר ומקשרם לנוכחות היהודית בארץ ישראל. הטיול החינוכי יוצר מפגש חווייתי של התלמיד עם שורשיו ובתוך כך ממלא תפקיד חשוב ביצירתו של זיכרון קולקטיבי המדגיש את הקשר בין העם והארץ, ובין הארץ בעבר ובהווה.

יש בכוחם של הטיולים גם לעורר הזדהות עם מעשי גבורה והקרבה: כך לדוגמה, הטיולים למודיעין היוו מפגש חווייתי עם זכרם של המכבים, וביקור בתל חי העצים את חוויית ההזדהות עם יוסף טרומפלדור וחיזק, כך נטו להאמין, את ה"רוח הלאומית" והנאמנות הלאומית.

בנוסף, אף לטקסים הבית ספריים נודעת חשיבות רבה בביסוס הממד הפטריוטי הקושר בין האזרח למדינתו. על פי האריסון (Harrison, 2001), הטקסים הם חלק בלתי נפרד מן התרבות המודרנית ויש הרואים בהם חלק בלתי נפרד מן הממד הדתי הקיים בחייה של כל אומה. הטקסים תורמים להתפתחות ערכים חברתיים, קודים סמליים ונורמות חברתיות. הטקסים מהווים מיני דרמה המבוססת על הזיכרון הקולקטיבי של האומה ובכך מקיימים מצב שניתן לכנותו "על-זמני": הטקסים מפרידים את המתחנך מן ההווה העכשווי והיומיומי ומחזירים אותו אל העבר, למען שימורה של התודעה הקולקטיבית בעתיד. הטקס הוא גבול תרבותי בין קודש לחול ובין הווה, עבר ועתיד. הטקסים בכלל, וטקסי ימי הזיכרון בפרט, צורבים את האירוע המכונן בכינונה של המולדת היהודית באופן סמכותי ואחיד.

תוכנית הלימודים באזרחות

תוכנית הלימודים בכל דיסציפלינה, ובעיקר בדיסציפלינות הומניסטיות, מושתתת על שני סוגים של שיקולים: מצד אחד השיקולים הפדגוגיים הנובעים ממבנה הדעת של המקצוע ומהתאמתו לאוכלוסיית התלמידים שלה הוא מיועד, ומן הצד האחר השיקולים האידיאולוגיים המשתקפים במטרות הכלליות של הוראת הדיסציפלינה והמבוססים במידה רבה על פילוסופיית החיים, על אופייה של החברה, על זהותה ועל ערכיה בזמן נתון. יש לראות בתוכניות הלימודים ביטוי מוחשי לתמורות ולתהליכים חברתיים, הואיל והן כשלעצמן מגבשות מיומנויות ואמונות שהחברה מוצאת ראויות להנחלה לדור הבא (עירם, 1991). כך הם פני הדברים גם כאשר לתוכנית הלימודים באזרחות בכתי הספר בארץ במגזרים השונים: מצד אחד תוכניות הלימודים באזרחות משקפות את התפתחות הידע והחקר בדיסציפלינה, ומן הצד האחר תוכניות הלימודים משקפות תמורות אידיאולוגיות ותפיסות משתנות של זהות במסגרת מדינתית; מצד אחד שמירה על העקרונות המנחים

ומטרות הוראת המקצוע של התוכנית המעודכנת, ומן הצד השני חינוך פוליטי לאזרחות טובה ולמעורבות מושכלת בחיים הציבוריים במדינה יהודית ודמוקרטית.

תוכנית הלימודים באזרחות משותפת למערכת החינוך על כלל מגזריה: החינוך היהודי הכללי והדתי, החינוך הערבי והחינוך הדרוזי. התוכנית מבוססת על הדגשת המשותף לכל מרכיבי החברה. על פי מפמ"ר אזרחות (2019), בחירת הנושאים מחזקת ליבה אזרחית משותפת במדינה יהודית ודמוקרטית, ומשקפת את הדיאלוג בין הזהויות השונות המתקיימות בחברה הישראלית, ואת החתירה לבסס ולחזק תרבות פוליטית דמוקרטית המכילה את הזהויות כולן.

אזרחות הוא תחום לימוד העוסק בחינוך פוליטי ואקטואלי לאזרחות טובה ומעורבות בחיים הציבוריים במדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית. ספרי הלימוד באזרחות מחויבים למטרות תוכנית הלימודים באזרחות (2001): בתחום הידע וההבנה (הקניית ידע על מרכיבי המערכת הפוליטית, החברתית והכלכלית בישראל והכרת קשת הדעות בישראל בבעיות השנויות במחלוקת), פיתוח הבנת מורכבותה של המערכת הפוליטית, החברתית והכלכלית (התלמידים ילמדו לאתר מתחים והתנגשויות בין ערכים ועקרונות בינם לבין עצמם ובינם לבין המציאות ויעמדו על הקושי לממש ערכים ועקרונות), ובתחום העמדות (התלמידים יפנימו את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, יטפחו זהות אזרחית לצד טיפוח זהותם הלאומית, יכירו בעובדת היות מדינת ישראל מדינת העם היהודי, ויבינו את מערכת הקשרים והמחויבות ההדדית בין מדינת ישראל לבין העם היהודי בתפוצות, יפנימו את ערכי הדמוקרטיה ויפעלו למימושם, יכירו בחשיבות כיבוד זכויות האדם והאזרח וזכויות המיעוטים ויפעלו למימושן, יטפחו רגישות ומוטיבציה להגנה על זכויות האדם בכלל ועל זכויותיהן של קבוצות חלשות ופגיעות בפרט, התלמידים יהיו מוכנים למלא את חובותיהם ולעמוד על זכויותיהם, יהיו מעורבים בענייני הציבור בכלל ובענייני החברה שבה הם חיים בפרט ויפנימו את ערכי הפלורליזם והסובלנות).

אין זה סוד שלכל המפלגות הפוליטיות בישראל יש עניין רב בכל הקשור לעיצוב אופיו של החינוך בישראל בכלל והחינוך לאזרחות בפרט, ובעיצוב הערכים הבסיסיים של התלמידים, דור המצביעים הבא. לפיכך, ספרי האזרחות עמדו לא פעם בעין הסערה בוויכוח הפוליטי שבין ימין ושמאל. כך למשל, היהדות הרפורמית והצגתה של העלייה מברית המועצות לשעבר כעלייה הנובעת מכוחות דוחפים כמצוקה כלכלית, ולא כעלייה הנובעת מכוחות מקרבים כגון אהבת ציון. ספר לימוד נוסף באזרחות שעמד במרכזו של דיון סוער היה "המשטר במדינת ישראל" של פרופ' אברהם דיסקין, שנטען לגביו כי הוא מוטה פוליטית.

מטרת המחקר: לבדוק את קיומם של מוטיבים פטריוטיים בלימודי האזרחות בחטיבה העליונה.

שאלות המחקר: האם קיימים מוטיבים פטריוטיים בלימודי האזרחות בחטיבה העליונה? מה אופיים? מהו היקפם?

מצאי: הספר "להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית ודמוקרטית", ספר אזרחות לתלמידים בחטיבה העליונה בבית הספר היהודי הכללי והרתי בבית הספר הכללי הערבי והדרוזי, ירושלים: משרד החינוך המזכירות הפדגוגית, תשע"ו. הספר מחזיק 516 עמודים ונכתב על פי תוכנית הלימודים החדשה באזרחות.

מתודולוגיה: ניתוח תוכן (Content Analysis) מוגדר כמתודולוגיה שבמסגרתה מפעילים סדרה של פרוצדורות על טקסט במטרה ליצור אבחנות והכללות בעלות משמעות מתוך הטקסט (Weber, 1985).

יתרונותיו של ניתוח התוכן על כלי מדידה אחרים הנהוגים במדעי החברה הם:

1. ניתוח תוכן הוא טכניקה בלתי פולשנית. בניגוד לטכניקות כראיונות, שאלונים ומבחני השלכה, הוא חף מטעויות בנייתן נתונים הנובעות ממודעות הנברק לציפיות הנסיין ולנוכחותו.
2. ניתוח תוכן הוא טכניקה המסוגלת להתמודד עם נתונים בלתי מובנים. בטכניקות כגון ראיונות ושאלונים הנתונים מתקבלים בצורה מובנית באופן שבו כל קטגוריה ידועה מראש. בנייתו תוכן, ייתכן כי המנתח לא יוכל לצפות מראש את כל הקטגוריות לפני שהטקסט ייברק על ידו בדיקה פרלימינארית.
3. ניתוח תוכן הוא טכניקה הרגישה להקשר, ואי אפשר להתעלם מהנסיבות וההקשר שבהם הוא נמצא. פירוש הנתונים בתהליך הניתוח אמור לשקף את התהליכים במציאות, לרבות תהליכים פוליטיים.
4. ניתוח תוכן הוא טכניקה שיכולה להתמודד היטב עם נתונים מרובים, כגון ספרי לימוד (Krippendorff, 2004).

בניתוח חומר לימודי אפשר להבחין בשלוש שיטות עיקריות:

- א. ניתוח תוכן איכותי; ב. ניתוח תוכן כמותי; ג. ניתוח תוכן משולב (Gull, 1981).

ניתוח תוכן איכותי מבוסס על הבנת התוכן והפרשנות המתלווה לתיאור. שיטה זו מתארת ומפרשת את העקרונות ואת הערכים המאפיינים את תיאור האירועים, והאינטואיציה ממלאת בה תפקיד חשוב ובכך מגבירה את מידת הסובייקטיביות של ההערכה.

לעומת זאת, ניתוח תוכן כמותי הוא שיטה של ניתוח אובייקטיבי וסיסמטי המתארת באופן כמותי מסרים גלויים. אפשר להבחין בין ניתוח שטח לניתוח שכיחויות. בניתוח שטח מצביעים על המקום שניתן לאירוע מסוים לפי מספר העמודים או השורות המוקדשים לו. המספרים נמסרים הן במספרים מוחלטים והן יחסית לנושאים אחרים. בניתוח שכיחויות מוסרים את מספר הפעמים שהמושג, הנושא או השם נזכרים בחלק מסוים של הספר.

שיטת ניתוח התוכן המשולב (איכותי-כמותי) משלבת את הטכניקה האיכותית עם הטכניקה הכמותית. במילים אחרות, הפקה שיטתית של היסקים תקפים מתוך טקסט נתון, המבוססת על הבנתו ועל פירושו של החוקר (הכללה נטורליסטית), אך בה בעת נכללת גם מנייתם של מרכיבים בולטים וחוזרים על עצמם מתוך הטקסט עצמו. שיטה זו נזקקת למערכת

קריטריונים מפורטת כדי לסווג את ההיגדים ואת הרעיונות שבטקסט לקטגוריות חד-משמעיות ובלתי תלויות. על מנת לאזן את חסרונות השיטה האיכותית הננקטת בניתוח התוכן, מרבים להביא ציטטות מפורטות מספרי הלימוד המוערכים, וכך לשמור על מידת הדיוק המקסימלית במסירת התוכן (Weber, 1990).

מידת השילוב של הניתוח האיכות והכמותי שונה, והמשקל הניתן לכל אחד משני היסודות תלוי בהשקפותיו ובנטייתיו של החוקר. במחקר הנוכחי תופעל שיטת הניתוח המשולב עם הדגשים איכותיים.

מגבלת המחקר המתודולוגית מצויה בעצם העובדה שהמחקר נערך על ידי חוקר יחיד (Intra-observer) ולא על ידי שני חוקרים או יותר (Interobservers) שיכולים להשוות ביניהם את הקצאת המופעים הפטריוטיים לקטגוריות השונות.

ממצאים

מניתוח התוכן של הספר "להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית דמוקרטית" עולה כי הספר מייטיב לשמור על מטרות תוכנית הלימודים החדשה באזרחות. המערכת הפוליטית מוצגת כמערכת פלורליסטית ודינמית ומתקיימת תוך הצגה נאותה של הכוחות הציבוריים העיקריים הפועלים בפוליטיקה הישראלית. מוצגת אף הזיקה בין ההיבטים הפוליטיים, המשפטיים, התרבותיים, הדתיים, החברתיים והכלכליים של המשטר בישראל, וכן השינויים המתחוללים בחברה הישראלית.

מניתוח התוכן עלו 8 מופעים של מוטיבים פטריוטיים. מחציתם (4) עומדים ברשות עצמם, ומחציתם (4) מובאים תוך ניסיונות לאזן את המופעים הפטריוטיים ולהביאם בהקשר הומניסטי-אוניברסלי.

לוח מספר 1: מופעים פטריוטיים העומדים בפני עצמם

הנושא	עמוד	ציטוטים מייצגים
ההמנון "התקווה"	48	מובא מאמרו של שלמה אבינרי (הארץ, 1995.10.20) - התקווה לא תמות: "בהחלט אפשר להבין את קשייו של ערבי ישראלי (ואם הוא רוצה לקרוא לעצמו פלסטיני-ישראלי, זו כמובן זכותו) להזדהות עם שורות כמו "נפש יהודי הומייה" או "עין לציון צופייה". אך המנונים אינם המכנה המשותף הנמוך ביותר של כלל האוכלוסייה, אלא ביטוי לזהות היסטורית, וברוב החברות הדמוקרטיות יש כאלה שאינם מסכימים לזהות זו... אין שום נורמה דמוקרטית המחייבת לשנות את טיב סמליה של מדינת לאום."

<p>”חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, קובע כי ירושלים היא בירת מדינת ישראל. חוק יום ירושלים מציין את יום שחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים כחג לאומי. מעמדם המיוחד של ירושלים ושל יום ירושלים נובע מהזיקה התרבותית וההיסטורית בין העם היהודי לבין העיר ירושלים-ציון. ירושלים הייתה בירתה של הממלכה היהודית כבר בעת העתיקה, והכמיהה לשוב אליה לא נמוגה במשך כל שנות הגלות. בעת התפילה פונים היהודים לכיוון ירושלים והיא מוזכרת בתפילות פעמים רבות. בירושלים מקומות מקודשים גם למוסלמים וגם לנוצרים וחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, קובע גם את החובה לשמור על המקומות המקודשים לכל הדתות.”</p>	<p>59</p>	<p>מעמדה של ירושלים</p>
<p>בפסק דין קסטנבאום, ע”א 91/294 חברת קדישא גחש”א קהילת ירושלים נקבע: ”לשון אינה רק כלי לביטוי אישי. היא כלי לביטוי לאומי. היא נכס תרבותי. היא נכס של האומה כולה... אכן, לשון מבטאת אחדות לאומית. היא הדבק המחבר בין חברה לעם, לאומה ולמדינה. היא סמל. כך בוודאי לעניין הלשון העברית. תחייתה של מדינת ישראל מלווה בתחיית הלשון העברית... ”טול ממדינת ישראל את הלשון העברית, ונטלת ממנה את נשמתה. המאבק לעצמאות מדינית והמאבק לחידוש פניה של הלשון העברית שזורים וקשורים אלה באלה. מכאן האינטרס הציבורי בקיומה, שמירתה ופיתוחה של הלשון העברית.” בפסיקה לגבי מעמדה של השפה העברית נכתב: ”התמונה אינה חד משמעית.”</p>	<p>112, 60</p>	<p>מעמדה של השפה העברית</p>
<p>ארבעה מאפיינים של התרבות הפוליטית הישראלית (מתוך שבעה) נוגעים ישירות לסממנים פטריטיים: מדינה קולטת עלייה (ישראל היא מדינה קולטת עלייה. היא הוקמה על יסודות של קהילות יהודיות רבות, שהתקבצו מגלויות שונות), הדת היהודית (היהדות, כדת וכתרבות, מהווה נדבך מרכזי בתרבות ובלאומיות הישראלית), מדינה במצור (השיח הציבורי הדומיננטי בתרבות הפוליטית הישראלית עוסק בשאלות של ביטחון ושל הפעלת כוח צבאי, בשל העימותים המרוכבים שחווה המדינה בגבולותיה) והמורשת הציונית (התרבות הפוליטית של ישראל היא במידה רבה תוצר של המהפכה הציונית, שביקשה לשנות את סדרי העולם היהודי).</p>	<p>254-253</p>	<p>התרבות הפוליטית בישראל</p>

לוח מספר 2: מופעים פטריוטיים לצד ניסיונות איזון

הנושא	עמוד	ציטוטים
תוצאות מלחמת העצמאות	33	הספר מביא את בשורת עצמאות ישראל עם אזכור הנכבה הפלשתינית: "מבחינת היהודים הייתה זו מלחמת קיום, שבה הם נאבקו על חייהם ללא אפשרות להימלט, מול אויב בעל יתרון מספרי גדול. מנגד, רבים מהערבים ברחו או גורשו במהלך המלחמה, כאשר כפריהם ועריהם נכבשו, והם הפכו לפליטים. מספרם נע, לפי הערכות שונות, בין 500 ל-600 אלף - כמחצית מתושבי הארץ הערבים ב-1948".
ביטחון ישראל ואזרחיה	269-266	הספר מנסה לאזן בין ביטחון מדינת ישראל לבין סוגיית זכויות האדם: "אחד מתפקידיה הבסיסיים של מדינה הוא הגנה על האזרחים... בשעות חירום, כאשר נשקפת סכנה של ממש לביטחון המדינה ולתושביה, עצם קיומה של המדינה וזכותו של היחיד לחיים מקבלים עדיפות עליונה. ואולם, הבטחת הביטחון עלולה להתנגש עם מימוש זכויות האדם והאזרח, ואף לחייב במקרים חריגים הגבלה והשעיה שלהן".
הצדקות לקיומה של דגם מדינת הלאום היהודית	71-49 503	הספר שוטח בהרחבה את ההצדקות לקיומה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי אך מציג גם את דגם המדינה הדו-לאומית העולה חדשים לבקרים. הספר מבסס היטב את ההצדקות: "מדינה ריבונית יהודית היא הדרך היחידה להבטיח רוב יהודי לאורך דורות, ורוב כזה יבטיח בית תרבותי לכל בני העם היהודי בארץ ובתפוצות גם לעתיד... ההצדקה הזו תקפה במקרה הספציפי של העם היהודי, והיא מופיעה גם במגילת העצמאות. היהודים עברו לאורך שנות ההיסטוריה רדיפות קשות, כמעט בכל רחבי תבל". מצד שני, הספר מביא אזכורים מתוך מסמכי החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל, "2006, עמ' 14. מסמכי החזון הוכנו על ידי ועד ראשי הרשויות הערביות בישראל בשיתוף מרכז "מוסאווה": "הבטחת ניהול עצמי לערבים הפלסטינים בתחומי החינוך, הדת, התרבות והתקשורת, וההכרה בזכותם להגדרה עצמית בכל הנוגע לעניינים שיש בהם ייחוד קולקטיבי, באופן שישלם את שותפותם במרחב הציבורי במדינה".

<p>הספר דן בהרחבה בחוק השבות (1950): "...כך אמר במליאת הכנסת ראש הממשלה דאז, דוד בן-גוריון, ביום שבו נחקק חוק השבות: "חוק השבות הוא חוק ההתמדה של ההיסטוריה הישראלית". חוק השבות הוא מחוקי הבסיס של מדינת ישראל. הוא מכיל ייעוד מרכזי של מדינתנו, הייעוד של קיבוץ גלויות. חוק זה קובע שלא המדינה מקנה ליהודי חוץ לארץ זכות להתיישב במדינה, אלא זכות זו טבועה בו באשר הוא יהודי.</p> <p>עם זאת, הספר אינו פוסח גם על הביקורת הנמתחת עליו: "קיומו של חוק השבות מעורר מחלוקת: האם הוא מבטא הבחנה מותרת, העדפה מתקנת או אפליה פסולה? האם ישראל כמדינה דמוקרטית המחויבת לשמור על זכויות כל אזרחיה, רשאית לחוקק חוק המבחין בין יהודים ללא-יהודים בנוגע לעלייה ולהתאזרחות במדינה?"</p>	327-321	חוק השבות
---	---------	-----------

דיון

דוח ועדת קרמניצר "להיות אזרחים - חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל" (1996), הוא דין וחשבון שהגישה ועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר, שהתמנתה על ידי שר החינוך, פרופ' אמנון רובינשטיין, על מנת לפתח תוכנית הנחלת האזרחות לתלמידים כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה. הדוח נחשב חדשני לזמנו, בכך שכותביו הדגישו כי חינוך אזרחי אינו פונה רק לרובד הקוגניטיבי (של הידע) אלא גם למישור הערכי.

הדוח הגדיר את מטרות החינוך האזרחי כרב-תכליתיות: "הקניית ידע, הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות, הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר דמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי" (סעיף 4, עמ' 10).

בהתאמה, הן לדוח קרמניצר והן למטרות תוכנית הלימודים באזרחות, 2016, הספר "להיות אזרחים בישראל" עומד במטרות החינוך האזרחי. כך לדוגמה, בחלק העוסק בזהויות הלאומיות של אזרחי ישראל מדובר גם על הזהות הלאומית הערבית וגם על הזהות הלאומית הפלסטינית. הספר דן בגורמים לשסע הלאומי ולפגיעה באוכלוסייה הערבית בארץ, לרבות סוגיית הפקעת הקרקעות וועדות חקירה הנוגעות לסכסוכים הלאומיים (כגון ועדת אור וקו 300). השסע הלאומי בין אזרחי ישראל היהודים והערבים כולל טקסטים עם עמדות שונות, כגון אלה של פרופ' אמל ג'מאל, של סמי סמוחה, של נשיא בית המשפט העליון, מאיר שמגר, של ח"כ אחמד טיבי ואחרים. הספר אפילו מציע משימות לימודיות כגון תרגיל במחאה מקוונת, וחשיבה ביקורתית על סוגיית הדיכויטומיה בין ביטחון וזכויות הפרט.

יחד עם עמידה על ערכי המדינה היהודית, הספר דן בהרחבה על התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית וזכויות האדם והאזרח בישראל ומתעכב על הכרה במיעוטים, מהותו של שלטון החוק בהגנה על המיעוטים בישראל, חופש הפולחן וחינוך ילדי הזרים במדינה.

מניתוח התוכן עולים 8 מופעים של מוטיבים פטריוטיים. מחציתם (4) עומדים ברשות עצמם, ומחציתם מובאים תוך ניסיונות לאזן את המופעים הפטריוטיים ולהביאם בהקשר דמוקרטי-אוניברסלי. ארבעת המופעים של המוטיבים הפטריוטיים העומדים בפני עצמם מציגים קביעה נחרצת לסוגיות שבמחלוקת פוליטית. קביעה זו היא לאומית ונשענת על שלל ההצדקות. בעניין המנון המדינה, מאמרו של אבינרי אומנם מציג את הקושי של ערביי ישראל להזדהות עם מילות השיר, אך מסקנתו הפטריוטית ברורה ומחלטת. בנושא מעמדה של ירושלים הדברים נחרצים והחלטיים אף יותר. חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, קובע חד משמעית כי ירושלים היא בירת מדינת ישראל. בספר אין כל טענה פלסטינית, מנומקת או מופרכת ככל שתהיה, על זכויות ערביות או מוסלמיות על "אל-קודס". גם מעמדה של העברית ברור לגמרי. העברית מוצגת כנכס צאן ברזל לאחדותה של החברה האזרחית כולה בישראל, ואילו מעמדה של הערבית לוט בערפל. רק שנתיים לאחר כתיבת הספר, חוק יסוד: ישראל - מדינת הלאום של העם היהודי, המכונה גם "חוק הלאום" שאושר בכנסת ישראל ב-19 ליולי 2018, מחדד את נושא מעמדן של השפות. במסגרת החוק השפה הערבית הורדה למעמד של שפה במעמד מיוחד בלבד.

כל המופעים הפטריוטיים מלווים בסופרלטיביים להעצמת ההזדהות הרגשית. כמו בתהליכי סוציאליזציה פוליטית אפקטיבית (רגשית), גם חינוך לפטריוטיות שואף לתבל את דרכו באסוציאציות וקונוטציות שיעוררו במתחנך את ההזדהות הרגשית שתעקוף במידה רבה את הקוגניציה הביקורתית (Zamir, 2012). קל וחומר, ביטויים המערבים חיים ומוות כ"טול ממדינת ישראל את הלשון העברית, ונטלת ממנה את נשמתה", או "כאשר נשקפת סכנה של ממש לביטחון המדינה ולתושביה, עצם קיומה של המדינה וזכותו של היחיד לחיים מקבלים עדיפות עליונה".

ארבעה מופעים פטריוטיים נוספים מובאים תוך ניסיונות לאזן או למתן את המוטיבים הפטריוטיים ולהביאם בהקשר דמוקרטי-אוניברסלי. הספר מביא את בשורת עצמאות ישראל עם אזכור הנכבה הפלשתינית; הספר מנסה לאזן בין ביטחון מדינת ישראל לבין סוגיית זכויות האדם; הספר שוטח בהרחבה את ההצדקות לקיומה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי אך מציג גם את דגם המדינה הדו-לאומית העולה חדשים לבקרים; והספר גם דן בהרחבה בחוק השבות (1950) אך גם מצטט קולות המעוניינים במדינה דו-לאומית. ככל המקרים הללו, ההיבטים הפטריוטיים נידונים בהרחבה רבה יותר מן הניסיונות לאזנם בדעה הפוכה, מנוגדת או לעיתים, מתריסה. חשוב לציין כי הבאת הדברים זה מול זה, משמשת את המחברים גם לתרגול דידקטי של חשיבה ביקורתית על הנושאים המועלים. במקרים אלו מתקבל "דיון פוליטי בפלוגתא" (כהן, 2018). במילים אחרות, הנקודות הפטריוטיות והיפוכן עשויות להביא לדיון פוליטי פורה בפלוגתא וברור הדילמה. הס (Hess, 2009) טוענת כי דמוקרטיה מחייבת קיומם של מחלוקות בסוגיות פוליטיות אנטגוניסטיות שהן דבר מהותי לחינוך במשטר דמוקרטי.

החינוך לאזרחות נתפס בישראל מאז ומעולם כזירה למאבק פוליטי, וככזה עליו להלך בין הטיפות בתוך הקונפליקט הערכי שבין שלושת תחומי הערך: ערכי היהדות, ערכי הציונות והערכים ההומניסטיים האוניברסליים (Zamir, 2013). מן הממצאים שלעיל עולה כי הספר אכן כולל מוטיבים פטריויטיים במשורה, וזאת בסגנון הפטריויטיזם הקונסטרוקטיבי התומך באומתו אך גם מכבד את זכויות האחר ושומר עליהן. נראה כי בהתאמה לתורתו של דיואי בנושא חינוך לדמוקרטיה (Dewey, 2004), הספר מציע חקירה הגיונית המבוססת על ידע, מביא נקודות מבט ודעות שונות, ומאפשר דיון בנושאים שבמחלוקת.

לסיכום: המסרים של כל סוכני החברות לפטריויטיות עושים באופן טבעי שימוש באתוסים ומיתוסים המייצגים נרטיבים אידיאולוגיים-לאומיים, בין אם הם גלויים ומוצהרים ובין אם הם חבויים, בין אם הם ויזואליים או מילוליים ובין אם הם חווייתיים או עיוניים גרידא. האתוסים והמיתוסים יוצרים מעין מודלים שעל פיהם נדרש הפרט לחשוב ולהתנהג, לחיות ולמות. קל וחומר תוכנית הלימודים באזרחות במדינת ישראל בעידן הפוסט מודרני, שבמסגרתו דרות בכפיפה אחת אמיתות שונות.

מקצוע האזרחות הוא מקצוע דינמי העוסק רבות גם באקטואליה. לצד רכיבים קבועים יחסית, דוגמת מבנה המשטר בישראל וערכי היסוד שלו, החינוך האזרחי שזור רכיבים הקשורים במציאות החברתית-פוליטית בת ימינו. כל אלה מחייבים ניטור קבוע של ספרי הלימוד באזרחות, וזאת על מנת לשפוך אור על תהליכי החינוך במדינה היהודית והדמוקרטית.

ביבליוגרפיה

אמל, ג'. (2004). בין מולדת, עם ומדינה: פטריויטיזם בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל (399-452) בתוך אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), **פטריויטיזם: אהבים אותך מולדת**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד - קו אדום.

בר-טל, ד. ו בן עמוס, א. (2004). פטריויטיזם כתופעה פסיכולוגית-חברתית: מבוא לניתוח המקרה הישראלי, (28-13) בתוך בר-טל, ד. ובן-עמוס, א. (עורכים), **פטריויטיזם, אהבים אותך מולדת**, תל אביב: . הקיבוץ המאוחד - קו אדום.

דרור, י. (2004). מערכת החינוך כסוכנת הפטריויטיזם היהודי במדינת ישראל: מ"ציונות חלוצית" ל"ישראליות מאוזנת", אצל בר-טל, ד. ובן-עמוס, א. (עורכים), **פטריויטיזם, אהבים אותך מולדת** (174-137), ת"א: דיונון.

ואן גלדר, א. (2003). **תכנית "הנכונות לשרת ומוכנות לצה"ל"**, ירושלים: ועדת החינוך והתרבות, כנסת ישראל.

זמיר, ש. (2006). ממדינה מגויסת למדינת אזרחיה, **הד החינוך**, כרך פ', גיליון 9, הסתדרות המורים, 4-42.

- טולסטוי, ל. נ. (2008). **על הפטריוטיות**, מאת לב, תרגמה מאנגלית יעל זיסקינד-קלר, ת"א: נהר ספרים.
- יער, א. ושביט, ז. (2001). **מגמות בחברה הישראלית**, ת"א: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, א. (2018). חינוך פוליטי כפיקציה חינוכית - תיאוריה, מדיניות, פרקטיקה, **גילוי דעת**, 13, 111-134.
- ליסק, מ. (1999) **העלייה הגדולה של שנות החמישים**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- עירם, י. ומסלובטי, נ. (2002). "ערכים וחינוך לערכים" אצל עירם, י. ומסלובטי, נ., **חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים**, עמ' 11-26, ת"א: רמות.
- פופר, מ. (2004). צה"ל כמחנך לפטריוטיזם, אצל בר-טל, ד. ובן-עמוס, א. (עורכים), **פטריוטיזם, אוהבים אותך מולדת**, (195-212), ת"א: דיונון.
- קרמניצר, מ. (1996). **דוח הוועדה לחינוך אזרחי: להיות אזרחים - חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל**, ירושלים: משרד החינוך.
- שחר, ד. (2003) **דע מאין באת: הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ-ישראל, 1882-1918**, רחובות: הוצאת עידן.
- שפירא, ר. , אדלר, ח. ופייר, ש. (2004). חולצה כחולה, עניבה ירוקה, כיפה סרוגה - לא רק נוסטלגיה, גם כאן ועכשיו: פרופיל חברתי של תנועות הנוער בישראל, בתוך: גרוס ד' ו' דרור (עורכים) **חינוך כאתגר חברתי** (153-171). ת"א: אוני' בר-אילן ואוני' ת"א ורמות.
- תוכנית הלימודים באזרחות לחטיבה העליונה לבתי ספר יהודיים (כלליים ודתיים) ערביים ודרוזיים** (תשע"ה), ירושלים: משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית והאגף לתכנון ולפיתוח תוכניות לימודים.
- Dean, J. (1973). "The Objects of Political Socialization: Socialization towards what?" *Socialization to Politics* M.S.A: Praeger Publishers, 27-56.
- Dewey, J. (2004). The search for the great community. In Nancy A. Stanlick, & Bruce S. Silver (Eds.), *Philosophy in America* (pp. 359-370). NJ: Pearson Education.
- Gull M.D. (1981). *Handbook for evaluating and selecting curriculum materials*. Boston: Allyn and Bacon.
- Harrison, Jo-Ann (2001). School Ceremonies for Yitzhak Rabin: Social Construction of Civil Religion in Israeli Schools, *Israel Studies - Volume 6, Number 3*, pp. 113-134.
- Hess, Diana E. (2009). *Controversy in the classroom: The democratic power of discussion*. New York: Routledge.
- Krippendorff, K. (1980). *Content analysis - an introduction to its methodology*. Beverly Hills: Sage.
- Schatz, T. R. & Staub, E. (1997). Manifestation of blind and constructive patriotism, Personality correlates and Individual group relation. In D. Bar-Tal and E. Staub (Eds.), (pp. 229-245), *Patriotism in the lives of individuals and nations*. Chicago: nelson-Hall,
- Weber, R. P. (1990). *Basic content analysis*. Beverly Hills, C.A: Sage.

Zamir, S. (2013). The Reflection of Conflicting Values in Literature Readers for Junior High Schools in Israel: Can values be bridged? *Qualitative Psychology Nexus, XI, Special edition: Building bridges*, pp: 159-170.

Zamir, S. (2012). *Literary school textbooks as peace agents: Changes and diversity of peace education perspectives in Israel*: Beer - Sheba: Ben-Gurion University Press.

אתרי אינטרנט

מפמ"ד אזרחות, משרד החינוך, ירושלים
<https://edu.gov.il/mazhap/ezrachut/Pages/home-page.aspx>
תאריך אחזור: 20/1/20